

Anmeldelser

På given foranledning. En antologi om dansk forvaltningskultur. Redigeret af Karl-Peder Pedersen, Grethe Ilsøe og Ditlev Tamm. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1995, 237 s.

Hvad er forvaltningskultur, og hvordan kan en sådan størrelse præsenteres? Der er mange mulige indfaldsvinkler til emnet. Retskilder og kontrol med ressourcer indgår som grundlag for forvaltning. Det samme gør udøvelse af fysisk magt og ydelse af offentlig service i f.eks. trafik-, skole- og sundhedssektorerne. I den foreliggende antologi bringer 12 forfattere deres bidrag til et portræt af dansk civilforvaltning. Det færdige billede er kommet til at stå med mange gode detaljer, om end helhedsoplevelsen er blevet noget flygtig og sløret, og fremstillingen kan rumme apologetiske træk (Hjorth, Becker Jensen, Tamm). Anmelderen synes, at f.eks. økonomisk styring og regnskabsforvaltning har fået for lidt plads. Men det samlede udbytte af bogen er bestemt ikke ringe.

Emnet er spændende og den valgte tilgang god. Fra de indledende afsnit om den civile forvaltnings ydre fremtrædelsesformer, dens bygninger og uniformering føres læseren i de følgende afsnit ind mod kernen: Forvaltningens personale, dens rutiner og nogle af dens centrale produkter; og antologien slutter med Torben Beck Jørgensens og Tim Knudsens forsøg på en karakteristik af dansk forvaltningskultur.

Bogen udkommer i en skrifttrække, der udgives inden for projektet *Stat, forvaltning og samfund*, og den udtrykker en sammenhæng, som flere af dette projekts deltagere har øjnet mellem forvaltning og national identitet. Det er dog tvivlsomt, om bidragyderne opererer med det samme forvaltningsbegreb hele vejen gennem bogen. Tim Knudsens forvaltningsperspektiv i bogens sidste afsnit er langt videre end det, der anlægges f.eks. i indledningen, hvor Hakon Lund og Ditlev Tamm lægger ud med skildringer henholdsvis af Kancellibygningen, »Den røde Bygning« fra det 18. århundrede, og af bygningerne for retsvæsenet fra det 19. og 20. århundrede.

I Danmark er retsvæsenet forblevet et sted-barn, når det gælder ydre rammer. Vi har ikke i Danmark et sidestykke til den 'forstenede retskultur', som andre landes monumentale retsbygninger er udtryk for, skriver Tamm (s. 15). Med dette afsæt giver Tamm læseren mange fine iagttagelser om forholdet mellem udøvende og dømmende magt her i landet.

Det er nok rigtigt set, at dansk forvaltning traditionelt ikke gør meget i prangende, ydre fremtræden. Ikke længere, i hvert fald; og måske det ikke helt er i overensstemmelse med dansk forvaltningskultur at imponere eller skræmme. Det var der mere af under enevælden, hvor dog magtens monumentale manifestation samledes omkring kongen og hoffet. Det var ikke de lokale myndighedspersoner, der skulle repræsentere. Den opgave varetoges af højere magt. Beskedenheden, der præger forvaltningskulturen, hænger måske sammen med, at det for fyrstens tjenere forekom mere sømmeligt at vise tjenstydmyghed end monumentalitet.

Uniformeringer af civile embedsmænd er et ydre udtryk for opslutning om en fælles sag. Den gennemførtes – efter fransk forbillede – i begyndelsen af det 19. århundrede, og afvikledes i første halvdel af det 20., da radikale og socialdemokrater i forening fik magten til at tage deres opgør med 'det etablerede samfund'. Thorkild Kjærgaard, der til dette afsnit trækker på Frederiksborgmuseets portrætter som illustrationsmateriale, karakteriserer civiluniformens nedtur som forpostmygning. *Bagefter fulgte lokal-løn, åremålsansættelser, privatiseringer, brugerbetaling, udlicitering af offentlige opgaver til lavestbydende og management-kulturens indmarch i den offentlige administration. Om dette i det lange løb vil gavne samfundets svage, hvis partier førte an i felttoget mod civiluniformerne, turde være tvivlsomt.* Sådan lyder Kjærgaards udgangstema, der i koncentreret form opridser en personlig opfattelse af fænomenet forvaltningskultur.

Mogens Rüdiger har sat sig til opgave at skildre centraladministrationens embedsmænd, deres arbejde og ansættelsesvilkår efter 1848. *Administrationens elite*, kalder han sit bidrag. Jurister og siden folk med anden akademisk uddannelse udgjorde og udgør denne elite. Rüdiger kan trække på egne undersøgelser til en anden, større fremstilling, der belyser begreber som profession og stand i de tre hovedfaser, statsudviklingen har gennemløbet: Den ministerielle embedsmands skift i 1848 fra politisk magthaver til 'tjener' for den (til enhver tid siddende) politiske beslutningstager, tjenestemandssystemets gennemførelse omkring 1919 og systemets opbrud efter 1950 med overenskomstansættelser og nye faggrupper.

Dagligdagen på administrationens arbejdspladser er et hidtil lidet dyrket område. Emnet er centralt i denne sammenhæng og såmænd også med henblik på den voksende andel af verdens befolkning, der i dag beskæftiges med kon-

torarbejde. Henrik Fodes bidrag, *Kontorets kulturhistorie*, må betegnes som en pionerindsats. Det spænder vidt, dækker også forvaltning i privat virksomhed og inddrager kontorteknologien med anvendelse af brochurer og billedstof i en appetitvækkende optakt til, hvad der kan blive en ny disciplin i forskningen.

Med ombudsmandens kritik af bl.a. dokumenthåndteringen inden for Skatteministeriets område gør Karen Hjorth et endnu dybere skridt ned i den offentlige forvaltnings dagligdag. Journalisering er den danske betegnelse for den løbende registrering af ind- og udgået post; og dette element er helt centralt i dansk forvaltningskultur. Gennem journalisering omformes post og interne optegnelser til offentlig ejendom som forvaltningsakter, og der skabes mulighed for at følge opgavers afvikling og kontrollere indsatsen. Aktindsigt og offentlighed i forvaltningen er en selvfølge i dag; men ejendommeligt nok har det parlamentariske system, der nidkært overvåger regnskabsføringen i det offentlige, afstået fra detaljeret at regulere forvaltningens kommunikation med omverdenen og dermed den informationsstrøm, der bærer forvaltningens afgørelser. Dansk forvaltning registrerer sin virksomhed ved selvudviklede systemer, hvilende på traditioner, der for centraladministrationens vedkommende støtter sig på enevældig lovgivning fra 1740 og 1800. Karen Hjorth ser et velordnet journalsystem som et ledelsesinstrument til styring, planlægning og prioritering på samme måde som regnskabssystemerne. Men hun savner en erkendelse heraf hos forvaltningens beslutningstagere. *Er det et karakteristisk træk, at sådan ønsker man det ikke i forvaltningen?* spørger hun. Hvem giver svaret?

Kancellistilen får sin kærlige bekomst – man måtte jo vente det – i Leif Becker Jensens *Under henvisning til den af Dem fremsendte skrivelse*, som også giver koncentreret oversigt over bestræbelserne – fra 1820'erne og frem til Statens Information – for at undgå bureaukратиets tågetale. Eksemplerne i dette bidrag og i Vibeke Wings *Tysk i dansk forvaltning* om det tyske sprog i dansk administration fra middelalderen til det 19. århundrede levendegør på mærkelig vis svundne situationer og svunden forvaltningskultur. Mærkeligt, så lidet de øvrige bidragydere lader forvaltningspersonernes egne ord illustrere dansk forvaltningskultur.

Med Grethe Ilsøes *Den enkelte og forvaltningen* får vi overskueligt og meget klart præsenteret forvaltningens systematiske opsamling af personoplysninger fra kirkebøger i det 17. århundrede til registersamfundets noget samvittighedsstyngende opbygning af de (i 1992) 362 offentlige registre – *registrering som parameter* lyder undertitlen. Et andet af forvaltningens produkter er tema for Birgit Løgstrups *Fra supplik til ombudsmandsklage* om borgernes forsøg

på at råbe myndighederne op. Det er vist første gang, nogen historiker trækker direkte linje mellem enevældens supplikker og ombudsmandsinstitutionen. En meget halsstarrigt gennemført klagesag fra det 18. århundrede sidestilles med samfundets aktuelle behov for klageadgang. Dette behov har udmøntet opfattelsen af Rigsdagens medlemmer som vælgerens tilidsmænd og siden opbygningen af ombudsmandsinstitutionen. Et spørgsmål melder sig ved læsningen: Er denne udbygning af klageadgangen i stedet for, at borgerne henvises til at søge deres ret ved domstolene, et særligt træk ved dansk forvaltningskultur?

Torben Beck Jørgensen trækker linjer af det billede, forvaltningen har afsat i – forholdsvis få – skønlitterære værker gennem 100 år. *Uvirkelighed og uvirksomhed?* kalder han bidraget. Man skal lægge mærke til spørgsmålstegnet. Det er Hans Egede Schack, Hans Scherfig, Finn Søeborg og Ulrich Horst Petersen, der bliver plads til i denne antologi, og her er koncentreret megen satire. I det sidste afsnit: *Den tålsomme velfærdsstat*, forsøger Tim Knudsen at opstille en syntese om idealer og normer i dansk statskultur. Undertitler er *Det konsensuelle demokrati*, *Demokrati på dansk* (Kochs dialogmodel), *Skyggesider af det integrative, monokratiske, konsensuelle demokrati* og *Bureaukrati på dansk*. Den er et rigt katalog over iagttagelser, indfaldsvinkler og teser om moderne forvaltning og politisk kultur. Knudsen hæfter sig ved, at dansk beslutningsstil ofte er karakteriseret som forhandlingsstil (konsensuel), at praktiseringen af magtens tredeling i Danmark er uklare (monokrati), og at lovbegreber og håndhævelse af regler og ansvar er uklare, – kort sagt, at yderligheder søges undgået og mådehold tilstræbt.

Bogen er godt illustreret, herunder fine embedsmandsportrætter, hvor afbildede embedsmænd i civiluniform møder os med afventende, neutral holdning og årvågent blik (f.eks. fig. 15 og 17). Sådanne portrætter kan de pågældende og dansk forvaltningskultur være meget vel tjente med. Et af portrætterne, Paul Fischers olieskitse af justitsminister P.A. Alberti i ministeruniform (fig. 16), skiller sig ud. Man ser Alberti skråt forfra. Blikket er rettet – ikke mod beskueren, men mod et punkt uden for synsfeltet. Holdningen er myndig, men har dog noget lukket over sig, og detaljerne er slørede. Billedet er en olieskitse fra 1906. Maleren fik ikke lejlighed til at levere det færdige portræt, før Alberti i 1908 trådte tilbage som minister og få måneder senere meldte sig selv for bedrageri.

Albertis katastrofe er i denne sammenhæng uden betydning; men portrættet fra 1906 har træk fælles med den forvaltningskultur, antologien søger at afdække. På sæt og vis er den synlig, myndig og stort set gennemskuelig. Men dens omrids er uklart, og der er også dunkle om-

råder. Sådan er det også med antologien. Den har detaljer, som er kommet til at stå med stor skarphed, men den har ikke helt fået dansk forvaltningskultur til at tage øjenkontakt med be-skueren.

Michael Hertz

Jens-Peter Hansen, Kobbermøllen ved Krusaa, Udgivet af Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring, 1994. 96 s., kr. 128.

Kobbermøllen ved Krusaa fungerede fra 1600-tallet til 1962 og var i en lang årrække den førende kobberforarbejdende virksomhed i Danmark med et omfattende produktionsanlæg bestående af mølledamme, arbejdsbygninger og vandhjul. Om denne hidtil noget upåagtede virksomhed foreligger nu et lille skrift, der er blevet til på foranledning af Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring. Initiativet skal ses i sammenhæng med den påbegyndte, men endnu uafsluttede restaurering af anlægget, men Jens-Peter Hansen føjer også kobbermøllens udvikling ind i den generelle industrihistorie. Heri ligger en af bogens kvaliteter.

Fremstillingen er sober, og end stedvis noget detaljebetonet, men bortset fra et par mindre uklarheder gives en udmærket oversigt over kobberværkets almindelige indplacering i perioden og kobberforarbejdningens historie i Danmark. I en afsluttende del gives en oversigt over anlægget og en redegørelse for den påbegyndte restaurering. Opgaven og bogens formål i øvrigt taget i betragtning kan omfattende kildestudier af kobberforarbejdningens historie næppe med rimelighed forventes, men det betyder, at kun kendt og tidligere benyttet materiale ligger til grund for fremstillingen. Forfatteren gør da også opmærksom på, at der fortsat henligger ubenyttede arkivfunds. F.eks. vil kildestudier i dansk maritim historie kunne belyse vigtige tekniske sider af kobberets anvendelse gennem en del af perioden, bl.a. til skibsforhudning.

Der rejser sig problematiske spørgsmål i forbindelse med den påbegyndte istandsættelse af anlægget. Kobbermøllens historie, med udviklingen til stor industriel bedrift fra 1600-tallet og fremefter, over nedgang og forfald i dette århundrede til genanvendelse som boliger i moderniseret form, er et godt udgangspunkt for en diskussion af de problemer, der knytter sig til bevaring og genanvendelse af de ofte omfattende industrialanlæg, der ligesom kobbermøllen er vigtige eksempler på ældre fabriksmiljøer. Billedmaterialet er af god kvalitet, hvilket er afgørende for forståelsen af anlæggets struktur og diskussionen af de restaureringsmæssige pro-

blemer. Jens-Peter Hansen problematiserer udmærket de beslutninger, som en restaurering af denne type må indebære, men det kunne være interessant at få inddraget udenomsarealerne i disse overvejelser, især for et anlæg, som var så afhængigt af vandkraft. For anmelderen ser det ud, som om moderne parcelhusbyggeri har omsluttet arbejderboligerne, og det er vel vigtigt at overveje, hvilken forklaringsværdi arbejderboligerne besidder i dag, isoleret fra den oprindelige årsag til deres eksistens: arbejdsbygningerne og det tekniske kompleks.

Kobbermøllen var et af de få danske industrikomplekser med stort kraftanlæg i form af mølledamme og vandhjul, arbejdsbygninger og tilknyttede boliger, og alene derfor er fabrikssamfundets historie interessant og vigtig. Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring kunne med fordel fortsætte med publikationer om andre bevaringsværdige industrikomplekser, som alene på grund af deres størrelse og ofte mistede funktion udgør særlige og omkostningstunge problemfelter set i bevaringsmæssig sammenhæng.

Henrik Harnow

Tusindtallets danske mønter fra Den kongelige Mønt- og Medaillesamling – Danish coins from the 11th century in the Royal Collection of Coins and Medals. Red. af Jørgen Steen Jensen. Nationalmuseet, distribution: Munkegaard, 1995. 172 s.

Denne fornemme bog er udgivet i forbindelse med udstillingen: »1000-tallets danske mønt: Vor ældste massekommunikation« i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet. Efter en kortfattet indledning, hvor emnet og den numismatiske videnskab præsenteres, og navnlig de senere årtiers landvindinger i netop det elvte århundredes numismatik omtales, præsenteres i 57 opslag en række mønter og møntproblemer, med tekst på venstresiderne og nogle aldeles fremragende fotografiske gengivelser i farve på højresiderne; og disse gengivelser er så store, at man virkelig kan se noget uden at skulle have luppen frem hver gang. Fotografierne skyldes alle Niels Elswing, medens teksterne er forfattet af seks forskellige, Anne Kromann og Jørgen Steen Jensen, der udgør møntsamlingsens faste videnskabelige stab, Keld Grindner-Hansen, også tilknyttet møntsamlingen, professor Carl Johan Becker, Mark Blackburn fra Fitzwilliam Museum i Cambridge, og endelig arkæologen og mønthandleren Michael Fornitz.

Som historiker må man ofte forlade sig på specialister, der gennem grundlæggende studier

af kildematerialet gør det anvendeligt: numismatikere, arkæologer, filologer, kunsthistorikere og mange flere. Det er på mange måder som at forlade sig på en oversættelse af en skriftlig kilde; det kan man kun gøre, hvis man dog kan så meget af sproget, at man kan kontrollere oversættelsen. Uanset hvor dygtigt arbejde, numismatikkerne her forelægger, må man også for mønternes vedkommende kende metoderne og materialet så godt, at man kan kigge dem i kortene om fornødent. Og at det er nødvendigt, det demonstreres straks i indledningen, hvor en af de metoder, der i de senere år har vist sig mest frugtbar, studiet af stempelforbindelser, præsenteres. Metodens frugtbarhed beror på, at det er muligt at spore enkeltmønter tilbage til det samme stempel i Mønten i Lund, Roskilde etc., og da hvert enkelt forsidestempel kan være anvendt sammen med flere forskellige bagsidestempeler og *vice versa*, kan man herved vinde indsigt i længere produktioner, som navnlig C.J. Becker har vist med mønterne fra 1040'erne. Men en stempelkædes, og dermed hele argumentets, holdbarhed beror naturligvis på, om den enkelte, antagne stempelidentitet nu også foreligger, og det kan af mange grunde være svært at godtgøre. To mønter fra samme stempel kan være slået på forskellige stadier i stemplets levetid, og de kan selv være slidt i meget forskellig grad, så stempelidentitet er ikke altid et oplagt enten-eller. Det er for så vidt meget pædagogisk, men næppe tilsigtet, når den planche, som skal illustrere metoden, Fig. 1, som et eksempel på stempelidentitet viser to mønter, hvis reverser i hvert fald *ikke* kan føres tilbage til samme stempel.

Udstillingen, og bogen, gør meget ud af mønternes funktion som massekommunikationsmiddel. Det er et spændende aspekt, og den antikke historie kender jo mange eksempler på brug af mønter som propagandabærere, men ind imellem er man ikke fri for at tvivle om realiteten i synspunktet. En mønt fra Slagelse fra Knud den Stores tid har i stedet for omskriftens sædvanlige indhold, møntherrens navn på forsiden og møntmesterens og hans bys på bagsiden, en version af indledningen til Johannesevangeliet på latin. Hvor mange i Slagelse har mon kunnet forstå det? Kan synspunktet ikke lige så godt have været, at bare der stod nogle bogstaver, der lignede de kendte, så skulle det nok overbevise møntbrugerne om møntens gyldighed? Massekommunikation skal jo have en målgruppe.

Også i andre sammenhænge forekommer det, at muligheder lidt for hastigt kanoniseres. Becker har gjort en imponerende pionergerning ved at udrede udmøntningen i 1030'erne og 1040'erne og virkelig etableret nye sammenhænge i materialet. Han har også opstillet en hypotese til forklaring af udmøntningen i dens

historiske kontekst, men man er ikke helt tryk ved den hast, hvormed denne hypotese bliver til en »sikker, historisk oplysning«.

Nogle af opslagene beskæftiger sig ikke med enkelte mønter, men med motiver, Guds Lam, Hjort, Triquetra, Livets Træ, m.fl. Som bogen er lagt an, er der naturligvis begrænset plads til hvert enkelt emne, men alligevel turde Snoldelev-stenens triquetra nok have været relevant i sammenhæng med mønternes.

Det er måske klogt, at udgiverne ikke er faldet for fristelsen til at prøve at svare på spørgsmålet om, hvad tusindtallets mønter så var værd sammenlignet med nutidens penge. Hvor rig var man, hvis man havde en sølvpenning? Lad så mig være dumdristig: I en omtale af møntregningen fortælles det, med Saxo som grundlag, at man på Erik Ejegods tid kunne købe en skæppe korn for en sølvpenning. Sådan en skæppe svarede til 41 liter. Med velvillig og interesseret bistand fra Køge Korn har jeg fundet ud af, at en skæppe korn vejer knap 27 kg (1 l = 650 g), og da 100 kg i dagens priser koster ca. 93 kr, står en skæppe korn i dag altså i knap 25 kr. Landskabslovens standardbøde på 3 mark kunne betale for næsten 30 m³ korn, så den svarede til små 18.000 kr. i 1995. Problemet er naturligvis, at vi ikke ved, om 25 kroner var meget eller lidt. I dag koster 100 kg korn til datterens hest en normal timeløn; for 35 år siden kostede det mere end en dagløn.

Jørgen Steen Jensen og Michael Fornitz bidrager hver især til at sætte forestillingen om Harald Hens møntreform i tvivl. Den beror på et så spinkelt kildegrundlag, at den hermed bør være frataget borgerret i Danmarkshistorien. Derimod får tanken om Knud den Helliges devaluering med henblik på at finansiere sit Englandstogt lov at leve. Hvis den var holdbar, ville den indebære, at Knuds forehavende ikke byggede på ledningen i traditionel forstand, for ledningen kostede jo netop ikke kongen noget, kunne tværtimod blive en indtægtskilde for ham, men dens grundlag forekommer også at være en nærmere undersøgelse værd. Tanken bygger på, at Knud den Helliges mønter fra Ålborg, Viborg og Randers fra hans sidste år pludselig falder i både vægt og lødighed, medens mønten i resten af landet holder sin standard nogenlunde. Sammenlignet med Sven Estridsens jyske mønter falder vægten fra gns. 0,76 g til gns. 0,56 g. Hauberg anfører imidlertid vægte helt ned til 0,5 g for Svens jyske mønter, så mon ikke der er grund til at tvivle på kildematerialets repræsentativitet? Det består for Knuds vedkommende af 66 mønter, hvoraf de 65 fordeler sig ligeligt på to fund, og det ene af disse var i en så dårlig beværingsstand, at vægtangivelserne er mindre sikre.

Mange andre ting kunne fortjene at blive taget op, men det må være fremgået, at denne bog

har optaget anmelderen. Jeg har brugt meget mere tid på den, end jeg havde forudset. Det er noget af det bedste, jeg ved at sige om en bog, så jeg kan kun anbefale den til andre og gratulere Møntsamlingsen med et fornemt og inspirerende værk.

Niels Lund

Jørgen Elsø Jensen: Danmarks Middelalderlige Byplaner 1: Fyn med omliggende øer, udg. af Dansk Komité for Byhistorie, Odense Universitetsforlag 1992, 176 s., kr. 225. 2: *Syd- og Sønderjylland*, udg. af Dansk Komité for Byhistorie og Skov- og Naturstyrelsen, Odense Universitetsforlag 1994. 176 s., kr. 225.

Med disse to bind har forfatteren indledt publiceringen af et projekt, som med tiden skal omfatte alle endnu fungerende middelalderlige byer, 64 i alt, inden for det nuværende Danmark. Hans forudsætninger herfor er – ifølge forlagets brochure – en Ph.d.-grad i historie, en årrækkes ansættelse på Nationalmuseet samt siden 1989 lederskabet af forskningsprojektet *Danmarks Middelalderlige Byplaner*. Han har skrevet en række arbejder om byer og byplaner, fortrinsvis med udgangspunkt i sine undersøgelser af Rudkøbing, samt i *Fortid og Nutid* 1990, s. 233-248 en redegørelse for sit arbejde og dets sigte. Også heri spiller byerne på Fyn med omliggende øer en fremtrædende rolle. Endelig har Jørgen Elsø Jensen i forbindelse med udgivelsen af de to nu foreliggende bind både på skrift og i tale fremlagt deres hovedresultater som baggrund for ønsket om fredningsmæssige initiativer over for de middelalderlige byplaner – en hensigt med hele værket, som skinner tydeligst igennem i slutningen af indledningen til andet bind.

Det er altså et omfattende og ambitiøst enmandsprojekt, vi her stilles over for, og selve dets bærende ide er umiddelbart forståelig. En fagligt forsvarlig bevarings- og fredningsindsats forudsætter grundlæggende videnskabelig forskning, men sammenkoblingen af de to hensyn i samme projekt rummer rigtignok en oplagt risiko for at spænde buen for højt.

De to lige store bind er ensartet opbygget. Begge starter med en tematisk og programmatisk indledning, som indholdsmæssigt adskiller sig ganske meget fra hinanden i de to bind, og som udmærker sig ved helt at mangle henvisninger. Så følger by for by en gennemgang af byens terræn og af planen, hvorved forstås byens gadeforløb. Hertil kommer en række bemærkninger om såkaldte *Topografiske detaljer* og un-

der betegnelsen *Diskurs* ofte nogle afsluttende betragtninger over den pågældende bys alder og planmæssige udvikling set i forhold til eventuelle tidligere teorier på området.

Som illustrationer er fra arkivers og museers samlinger valgt ældre sort-hvide fotografier, hvis fremragende skarphed lader gader og huse fremtræde på baggrund af den skyløse himmel, som siden Hugo Matthiesens dage har været normen for gengivelse af danske bybilleder. Desuden er der som de eneste bykort medtaget byplaner fra *Traps* første udgave samt et mindre antal meget små planskitser. I bindet om Fyn m.v. er alle Trap-kortene på nær det over Odense vist over kun to spalter, så man har vanskeligt ved at aflæse dem. Når man i andet bind gennemgående har valgt en én- eller tosidet gengivelse, er det selvfølgelig et fremskridt, men det medfører så til gengæld ubehagelige knæk lodret ned gennem de større byplaner. Overskueligheden lettes ikke af, at der er indsat numre, som henviser til de gengivne billeder, og indtegnet højdekurver på bykortene. Når forfatteren alene lader læseren få *Traps* kort at se og tillige priser deres efter hans formening *uovertrufne grafiske fremstillingskunst*, så burde han alene af den grund have undladt sådanne indgreb.

Hver bygennemgang afsluttes med en fortegnelse over de benyttede, men med undtagelse af Trap-kortet ikke gengivne kort og byplaner, en litteraturfortegnelse og noter. Både i litteraturen og noterne er der i begge bind ikke så få fejl, især af typen udeladelse af værker, hvortil noterne henviser, og forkert stavning af navne. En samlet litteraturliste findes ikke, hvilket dels medfører mange gentagelser i listerne, dels vanskeliggør læserens overblik. Første bind afsluttes med et alfabetisk register over de medtagne byers gadenavne, hvoraf nogle i overensstemmelse med teksten i øvrigt konsekvent er stavet forkert, mens andet bind desforuden tilbyder et byopdelt register over de samme gadenavne.

Konklusionen på denne gennemgang er, at de to bind så langt fra er et lydefrit stykke værktøj. Men også andre svagheder præger projektet i en sådan grad, at de ikke kan undgå at stille sig hindrende i vejen for gennemførelsen af sigtet med det.

Jørgen Elsø Jensens arbejde bærer etiketten videnskabeligt forskningsprojekt, og det er i det følgende denne side af sagen, jeg vil tage op. I almindelighed burde man vel afvente fremkomsten af hele serien for bedre at kunne vurdere projektets hovedkonklusioner, men som forfatteren har udformet indledningen til de to foreliggende bind, stilles man allerede her over for så fast udformede generelle konklusioner, at kun en intellektuel kovending hos forfatteren vil kunne ændre på dem. Straks i forordet til bind 1 antager hans hypotese overbevisningens form:

Middelalderens byer synes at have fået deres blivende form fra begyndelsen, og at byplanerne siden gennem århundrederne blev overholdt som den dispositioriske ramme for byudvikling. Disse, som det dernæst siges, fremragende kilder til deres egen historie – nemlig byerne – underkastes en videnskabelig undersøgelse for at afdække hver enkelt byplans tilføjelser med henblik på en sammenligning. Inspirationen er klar, nemlig Hugo Matthiesens arbejder fra århundredets første del, som Jørgen Elsøe Jensen bevidst vil søge at fuldende, for – så vidt jeg forstår hans formulering – at se byerne som kilder til den tidlige middelalders historie.

Det er altså byplanstudier, vi stilles over for, og uanset at Jørgen Elsøe Jensen mange steder kritiserer Matthiesens resultater i påfaldende stærke vendinger, er hans eget arbejde i virkeligheden blot udtryk for en endnu mere forenklet måde at se byerne på. Hvor Matthiesen gennemgående skelnede mellem de selvgroede byer og de ved kunst anlagte, er det mit indtryk, at Elsøe Jensen styres af en idé om, at alle byer, hver og én, er anlagt ikke blot efter en fiks og færdig plan, men også i henhold til fælles, overordnede retningslinier. Efter min bedste overbevisning har han heller ikke kunnet nå til nogen dybere konklusion, eftersom hans væsentligste arbejds metode er en opremsende gennemgang af byernes gadeforløb på grundlag af bykortene i Traps første udgave. Kildeværdien af disse og andre nyere kort, når det gælder byernes ældste tid – eller af de sine steder inddragne Resenprospekter – berøres slet ikke. Det samme gælder i stort omfang også al hidtidig byhistorisk forskning i Danmark. Man får blot i bind 1, side 20, en udokumenteret påstand om, at hvad der hidtil er ydet fra historisk side med hensyn til det såkaldte 'byrejsningsspørgsmål', ikke hviler på videnskabelig forskning. Derimod krediteres arkæologien for at være *kommet langt med undersøgelsen og dateringen af byernes jordfaste levn, og der er gjort mange iagttagelser af byernes tidlige udvikling.* Det er selvfølgelig rart med ros, men baggrunden for den betyder jo også altid noget.

Ud fra denne karakteristisk af tingenes sørgelige tilstand kan det undre, hvorledes Jørgen Elsøe Jensen har set sig i stand til at fremkomme med den række af generaliserende påstande om danske byer, som indledningen til de to bind lægger frem. Da der som sagt ikke er noget synderligt af værdi at henvise til fra tidligere forsknings side, så må det være resultaterne af hans egen forskning, der ligger til grund for hans udsagn. Allerede side 12 i bind 1 slås det f.eks. fast, at *Handelstrafikale overvejelser er det vigtigste hovedtema i middelalderens byplanlægning.* Byplanerne er i princippet helt ens, de indeholder de samme elementer, og kun trafikken og terrænet bringer variation ind i billedet. På den

ene side rene almindeligheder fra forfatterens side, på den anden side er det betegnende, at han dernæst påpeger, at *kun kirkens placering bringer lidt forstyrrelse i dette billede.* Det skulle vel aldrig være, fordi netop kirkerne er nær ene om at repræsentere middelalderens bygninger i ret så mange byer og derfor ikke kan undgå at anfægte de forud fastslåede teorier?

Når det dernæst hævdes, at kirken fra 1100-årene har en afgørende indflydelse på de danske byplaner, bl.a. fordi den altid blev lagt højt i terrænet, så savner man dokumentation for påstanden. Den skal antagelig ses i sammenhæng med et andet af forfatterens udsagn, nemlig om forholdene før 1100-årene. På denne tid skal kirken have lagt sig mere perifert, hvilket skal være karakteristisk for de ældste byer i Danmark. Her optræder for en gangs skyld en henvisning, nemlig til en ikke nærmere angivet iagttagelse i Roskilde, som formentlig må skyldes Elsøe Jensen selv. Det havde ellers været relevant, om Olaf Olsens tese angående forholdet mellem kirkegrundlæggelse og vikingetidsby med udgangspunkt i Århus havde været inddraget. Men skønt den pågældende artikel i *Kiel Papers 1972* er opført på litteraturlisten, henvises der hverken her eller andetsteds i indledningen til den. Interessant er også Elsøe Jensens efterfølgende idé om, at de ældste byer i landet er opstået på noget, han kalder vikingetidens regionale forsamlingspladser, hvortil *den missionerende kristuskirke* er blevet tiltrukket. Igen en helt udokumenteret påstand, hvor man endvidere savner at få at vide, hvad disse samlingspladser egentlig er for noget. Er det afholdelse af landsting, der tænkes på f.eks. i Viborg?

Men ellers er det købmændene, der som gruppe i klar alliance med kirken har formet byerne. Andre end disse to *nye samfundsgrupper* fik ikke lov at bestemme, og også kongemagten afvises som bygrundlægger, idet det med en særpræget formulering påstås, at *Intet i den tidlige middelalders byplaner vidner om et særpræg, der ikke kan have folkelig rod* (bind 1, side 23). At kongemagten næppe har optrådt som bygrundlægger i større omfang, er vel højest sandsynligt, men man havde dog gerne set udsagnet diskuteres på en videre scene end den, som Ærøskøbing udgør. Er det afsmitning fra det syn på de tyske hansebyers tilblivelse, samt i øvrigt også på Tønders, som i stort omfang blev inspireret af den tyske Hanse-historiker Fritz Röhrigs arbejder? Er det hans *Gründerkonsortier*, der spørger? Er det 1200-årenes kontraktligt ansatte byingeniører ved Østersøens sydbred, Elsøe Jensen har hørt om? Eller er det måske en efterklang af ideen om købmandsgilderne som bygrundlæggere? I en konfrontation med disse ældre ideer og deres senere efterkommere ville der have kunnet siges en hel del fornuftigt om byers opståen og planudvikling – som det er nu, får vi kun

mundsvejr og ud over henvisninger til Hugo Matthiesen blot opgivet et enkelt værk om byer syd for Østersøen – og det er fra 1910!

Men uanset hvem disse bygrundlæggere end var, så kunne de tilsyneladende altid enes om det samme, nemlig at lægge de gader, Jørgen Elsøe Jensen opfatter som byernes vigtigste, hovedgaderne, i så præcis øst-vestlig retning som muligt (bind 1, side 15f). Årsagen var ønsket om læ for vestenvinden og samtidig om etablering af en solbeskinnede sydside, hvor købmændenes store gårde åbnede sig mod solens varme. Derimod henlæ de mindre attraktive nordsides gårde og gårdsrum i skummelt mørke. De fynske byers hovedgader efterlever denne orientering, der oven i købet kan beregnes i *maritime grader*, og gang på gang fremhæves Rudkøbings Østergade som det fuldendte eksempel. Det hævdes i ramme alvor af forfatteren, at *Hovedgadernes orientering i de fynske middelalderbyplaner er et af de sikreste vidnesbyrd på deres oprindelig* (bind 1, side 16). Den eneste antydning af en argumentation, der findes her, bygger tilsyneladende på ideen om, at der langs middelalderens gader til hver en tid har ligget købmændsgårde af samme art og omfang som dem, der kendes fra nyere tid i de fynske byer. Noget af en trossag, må man sige. Faktisk kunne Jørgen Elsøe Jensen ved f.eks. at inddrage udgravningsresultater fra Lübeck have fået et indtryk af, hvorledes den fysiske udnyttelse af en middelalderbys grunde kan ændre sig gennem tiden. Under alle omstændigheder burde han i forbindelse med gennemførelsen af sit videnskabelige forskningsprojekt have vurderet sine iagttagelsers bærekraft og repræsentativitet, ikke mindst på baggrund af de hidtil foreliggende arkæologiske undersøgelser af byernes ældste indretning. Havde han gjort det, ville det have stået klart for ham, hvilken risiko der i realiteten er for, at blot en enkelt større udgravningsresultater kan omstøde selv veletablerede teorier om denne eller hin bys udvikling.

Efter præsentationen af sin metodiske ballast sejler Jørgen Elsøe Jensen derefter ufortrødent op mod det, han kalder *Det ældre historiesyn*, repræsenteret ved Erik Arup og Hugo Matthiesen samt til en vis grad Aksel E. Christensen. Matthiesen sættes på plads med følgende formulering: *den nøje sammenhæng mellem byernes planformer og bygrundenes beskaffenhed fjerner helt grundlaget for Matthiesens åndshistoriske forsøg. Byplanernes former kan ikke anvendes på den måde i en dateringssammenhæng* (bind 1, side 22). Uanset hvad Matthiesen nu måtte have gjort, og hvor tidsafhængig han måtte have været, så tror Jørgen Elsøe Jensen jo selv på, at byplanerne, som han beskriver dem efter Traps kort, kan dateres, og det tilmeldes til tidlig middelalder. Det viser det ovenstående citat om de fynske byers hovedgader tydeligt. Han fastslår

yderligere (bind 1, side 24), at selv om ændringer af forskellig art kan konstateres, så må man antage, at byerne med det samme stivnede i deres form og siden fastholdt denne form som et aftryk af anlægstidens forhold i en sej masse af skarpe grundskel og private bygninger. Derfor kan han også afslutningsvis påpege, at de skader, der i dag tilføjes byernes plan, rammer et middelalderligt arkitekturmonument.

Man kan kun konkludere, at det står rigtig skidt til med Jørgen Elsøe Jensens generelle ideer om middelalderlige byer. Et yderligere, konkret eksempel herpå er hans behandling i bind 2 af Ribe. Når Elsøe Jensen både i indledningen til bind 2 og på side 64 i samme bind ser Ribe som et eksempel på de vitterligt sjældne flytninger af en by, er det en misforståelse. Byen flyttes ikke. Den ældste bebyggelse øst for Ribes å udvides i 1100-årene til også at omfatte åens vestsider, som fremover kom til at udgøre byens tyngdepunkt. Men østsiden var middelalderen ud en del af byen, henholdsvis dens mark, og omfattet af stadsretten. De mindst tre sognekirker øst for åen var i funktion i hele middelalderen, for fra ca. 1300 udfyldte byen sandsynligvis atter de gamle rammer på østsiden. Ingrid Nielsen har bl.a. i Projekt Middelalderbyens bind om Ribe fra 1985 ud fra byens jordebog fra midten af 1400-årene rekonstrueret et ret omfattende, men på det tidspunkt øde gadenet i området, som hun foreslår måske kan gå så langt tilbage som til tidlig middelalder/vikingetid. Selv om dette efter min mening næppe er sandsynligt, burde Jørgen Elsøe Jensen i allerhøjeste grad have taget dette vejnet med i sine overvejelser. Kendskabet hertil kunne have advaret ham mod at tro, at det, han kan se på senere bykort, uden videre er udtryk for tilstandene i middelalderen. For selv om kilderne til Ribes topografi, herunder de arkæologiske, efter danske forhold er særdeles gode, så er spørgsmålet dog, om eksemplet er helt enestående. Under alle omstændigheder taler det mod Elsøe Jensens konklusion, hvor han hævder, *at der så godt som aldrig findes efterretninger eller spor i bybygningen af grundlæggende forandringer!* Ribes udvikling er netop et dementi af denne påstand, så meget mere som det siden Projekt Middelalderbyens dage er lykkedes at vise, i hvilken grad der er ændret på Ribes byområde.

Men hvad er det så for en bevaringsindsats, Elsøe Jensen og Skov- og Naturstyrelsen vil udmonte af dette stort anlagte projekt? I sin tid tinglyste den daværende Fortidsmindeforvaltning, sidenhen Fredningsstyrelsen, fredninger efter naturfredningslovens § 48 af kirketomter m.v. i en række byer. Hertil krævedes en detaljeret og grundig gennemgang af alle relevante kilder og en præcis påvisning af, hvor det pågældende fredningsobjekt rent faktisk befandt sig. Ellers kunne en tinglæsning med de deraf føl-

gende indskrænkninger af de berørte grundejeres rettigheder i al fremtid ikke sættes i værk. Til en sådan procedure er der ikke noget at hente i de to fremlagte bind, som i øvrigt heller ikke nævner disse ældre initiativer.

Nu kan det næppe være punktfredninger inden for byområderne eller enkeltmonumenter, sagen drejer sig om, men derimod hele bykerner. Hvordan skal så sagen gribes an? Og hvad kan lokale planlæggere, frednings- og museumsfolk hente af bevaringsmæssigt brugbart skyts i disse bøger? Det står der, så vidt jeg kan se, ikke noget om. Hvis der skal gennemføres initiativer over for hele bykerner, forudsætter det en fuldstændig ændret opfattelse af bevaringsspørgsmålet. For hvordan har man på baggrund af Jørgen Elsø Jensens to bind forestillet sig, at eventuelle bevaringsbestemmelser over for byplanerne skal administreres og gennemføres, medmindre man én gang for alle fastlåser enten én eller et udvalg af danske middelalderbyers kerner i deres nuværende plan? At gøre det turde være den eneste logiske og vederhæftige konsekvens af Jørgen Elsø Jensens påståede resultater, og det ville være interessant at vide, hvorvidt og hvordan Skov- og Naturstyrelsen i sin egenskab af sagkyndig på området forestiller sig noget sådant gennemført og forvaltet. Det står der nemlig ingenting om i bøgerne.

Formentlig er der flere bind af serien undervejs. At købe de to her anmeldte første bind kan jeg ikke anbefale nogen, og hvis de efterfølgende er af samme kaliber, er der heller ikke grund til at erhverve dem. Medmindre man altså vil udbygge sit grundlag for at rejse en debat om, hvorfor det trods ganske megen forskningsaktivitet i mange danske byer de senere år har kunnet gå så galt, og om en del af årsagen er manglende samarbejde på tværs af området. Det må imidlertid gøres ved en anden lejlighed. En vis trøst kan det da være, at der ikke har kunnet tegnes subskription på serien.

Per Kristian Madsen

Alex Wittendorff: Tyge Brahe. Gad 1994.

Natten til den 24. oktober 1601 lå Tyge Brahe for døden i Prag omgivet af venner og familie. Den kendteste af hans medarbejdere, Johannes Kepler, sad også ved dødsengen, og han nedskrev senere en meget interessant beretning om den berømte danske videnskabsmands sidste timer. I vildelse skal Tyge i selve dødsnatten igen og igen have gentaget: *Har jeg blot ikke levet for-gæves!*

Når man har læst Alex Wittendorffs godt og vel 300 sider lange og stofmættede beskrivelse af Tyge Brahes liv fra fødsel til grav, står det ly-

sende klart, at Tyge ikke behøvede at nære nogen former for tvivl om sit livsværks betydning for eftertiden. Han havde sandelig ikke levet for-gæves, selv om han på en måde døde alt for tidligt, som 54-årig og midt i et epokegørende videnskabeligt arbejde, som ham altså ikke blev i stand til at fuldføre.

Wittendorffs bog er en varm kærlighedsserklæring såvel til personen Tyge Brahe som til hans videnskabelige forskning, der brød så mange nye veje fra middelalderen ind i den moderne tid og åbnede for en helt ny måde at erkende verden på. Det sidste har naturligvis været erkendt af alle tidligere Tyge Brahe-forskere, men det nye og forfriskende ved denne bog er, at den ikke bare beskæftiger sig med de sider af Tyge Brahes virksomhed, som peger fremad, og som gør ham til en af de største og mest banebrydende videnskabsmænd i den europæiske videnskabs historie. Wittendorff har i lige så høj grad sat sig det fortjenstfulde mål at lægge vægt på de sider af Tyge Brahes forskning, som *ikke blev videre udviklet i det længere løb, og som af den anerkendte videnskab er kasseret og ladet tilbage som historiens ubrugelige affald*. Her tænkes især på Tyge Brahes astrologiske og alkymistiske studier, som vi i dag opfatter som en lille smule pinlige og slet ikke som et område at beskæftige sig med for en seriøs forsker. Men Tyge Brahes evner til at opstille horoskoper, til (næsten som oraklet i Delfi) at udlægge storpolitiske, religiøse, moralske og personlige konsekvenser af de mange forskellige stjerneobservationer, måneformørkelser og kometforekomster, var – som også Wittendorff fremhæver det – vel i virkeligheden det, som hans arbejdsgivere – den danske konge Frederik 2. og den tyske kejser Rudolf 2. – først og fremmest lagde vægt på. De ofrede store summer på den berømte astronom, fordi han så at sige kunne se ind i den *himmel-ske krystalkugle* og forudsige vigtige begivenheder, ulykker, sejre, katastrofer, triumfer, ja, selv vejrudsigter lå inden for Tyge Brahes arbejdsområde (han blev således en slags renæssancens Henrik Voldborg!), ligesom han blev konsulteret som en fremtrædende læge og mediciner. Mange af disse ting ville vi i vores rationelle tidsalder trække på skulderen af, og mange tidligere Tyge Brahe-forskere har forsøgt dels at nedtone denne side af hans virksomhed, dels at undskyldte ham, og har henvist til, at den slags gjorde han kun for at glæde sine arbejdsgivere og beskyttere. Selv vidste han bedre!

Men her siger Wittendorff klart fra. Skal vi komme til en egentlig forståelse af manden og hans arbejde, må disse sider af hans virksomhed tages helt alvorligt og indgå på lige fod i beskrivelsen. Der ligger 400 år mellem os og Tyge Brahe, og det vil naturligvis være aldeles vanvittigt at vurdere ham og hans forskning med vores tids rationelle målestok. *Vi skal prøve at sætte os*

ind i tankegangen hos et menneske, der levede i et meget anderledes samfund ... som tænkte inden for rammerne af en virkelighedsopfattelse, der slet ikke havde sprog og begreb for en hel masse af det, der for os er grundlæggende og helt indlysende (s. 10-11). Ergo gælder det for historikeren at komme til en helhedsopfattelse af den tid, som Tyge Brahe levede i, at fremhæve de samfundsmæssige og idehistoriske sammenhænge, hans liv og tanker hører hjemme i. Med andre ord kommer Wittendorffs bog til at handle om meget andet end personen Tyge Brahe, og netop dette er en stor lykke. Den er blevet en fantastisk spændende rejse i den europæiske idehistorie og videnskabshistorie fra reformationen til ca. år 1600, en periode, der var aldeles afgørende for udviklingen af det moderne, rationelle verdensbillede.

Wittendorff bekender sig til mentalitetshistoriens resultater, og hans fremragende bog er en overdådig, men samtidig letlæst gennemgang af de vigtigste sider af den europæiske mentalitetsudvikling fra middelalderen til moderne tid. Taget i ordets bedste betydning, er bogen et udtryk for populærvidenskab, når den er allerbedst. På et sølvfad får vi serveret uhyre komplicerede erkendelsesproblemer og svære filosofiske og teologiske stridsspørgsmål, præsenteret i en tidsramme, der strækker sig fra Platon til Tyge Brahe, og skrevet i et sprog, der gør selv de mest komplicerede sager til forståelige størrelser. Her er virkelig noget at hente, for eksempel for en lærer, der skal undervise i overgangen mellem middelalder og renaissance og gerne vil orientere sig bredere i stoffet, end de almindelige lærebøger giver mulighed for. I overskuelig form får man i denne bog en spændende gennemgang af den europæiske åndshistorie fra antikken til renaissance, hvordan man opfattede verden omkring sig og ikke mindst den kosmiske verden over sig. Vi hører om Aristoteles og kritikken af ham på Tyge Brahers tid; vi erfarer om Ptolemæus og andre af antikkens autoriteter, der stadig var anvendelige på reformationstiden; vi sættes ind i forskellen mellem Luthers og Melanchtons syn på menneskets frie vejleje, og hvad det kom til at betyde for den europæiske åndshistorie; vi læser om arkitekturprincipper, om mekaniske instrumenter, om 1500-tallets skolesystem, om ægteskabslovgivning, ja i det hele taget om de forestillinger, man gjorde sig i reformationstidens århundreder om verdens indretning. Her ligger bogens absolutte styrke og store anvendelighed.

Og ind i mellem alt dette fortæller Wittendorff så sideløbende historien om Tyge Brahe, om hans familiære forhold og om hans karriere. Men sandt at sige forekommer denne del af bogen som den svageste, ikke mindst fordi den er mærkelig idealiseret. Wittendorff kan lide sin hovedperson i en sådan grad og så absolut og

uforbeholdent, at han gang på gang ægger til modsigelse. Allerede i indledningen sættes tingene på spidsen: *Han (Tyge Brahe) er den eneste dansker, og overhovedet et af de få mennesker, der har bidraget til at omforme hele verdensbilledet og skabe en ny erkendelsesmåde og en ny rationalitet* (s. 11). Det er sandelig ikke så lidt endda, og her gik man og var så stolt over at være født i samme land som Niels Bohr og Søren Kierkegaard! På bogens omslag kan man endvidere læse, at *Tyge Brahe er den dansker, der sammen med H.C. Andersen har betydet mest for verdenskulturen!* En sammenligning, der giver stof til eftertanke!

Wittendorff indleder i kapitlet om den nye stjerne (s. 73) med følgende bombastiske sætning: *Om aftenen den 11. november 1572 skete et af de lykkeligste sammentræf af omstændigheder i menneskehedens intellektuelle historie. Det var en kombination af et sjældent forekommende fænomen på himmelen, og så det forhold, at dette fænomen blev iagttaget af det eneste menneske, der var forberedt og rustet til at tyde det rigtigt.* Det er i sandhed store ord, og dem er der mange af, når Wittendorff beskriver sin helt og hans betydning. Da Tyge Brahe mødte Johannes Kepler for første gang i 1599, kalder Wittendorff det uden at ryste på hånden *et af verdenshistoriens heldigste møder* (s. 277), og sådan kunne man blive ved at nævne eksempler i bogen på denne boulevardavisstil – at ophøje alle begivenheder til verdenshistoriske forekommer lidt i overkant.

Værre er det måske, at stort set alle andre videnskabsmænd på Tyge Brahers tid sættes aldeles i skyggen af Den store Tyge fra Danmark. Ingen kommer tilnærmelsesvis op på siden af ham. Ikke engang Copernicus (død 1543, tre år før Tyge Brahers fødsel), der jo dog med sin intellektuelle intuition og skarpsindighed gennemskuede det heliocentriske system, medens Tyge Brahe livet igennem holdt fast i et meget mere kompliceret og urimelig kunstigt verdensbillede, hvor jorden var det ubevægelige centrum. Men slikt kan ikke imponere Wittendorff, thi *en videnskabsmand skal ikke bedømmes på, om han havde ret i sine hypoteser, men på hvad han satte i gang.* Ja, det skriver han knageme på side 310, hvilket da nærmer sig urimeligt sofisteri. *Copernicus ville omforme de antikke teorier for planeternes bevægelse til et sammenhængende og æstetisk tilfredstillende matematisk system, og i den forbindelse gættede han tilfældigvis rigtigt, hvad angår Solens placering i systemet.* Dette er simpelthen en urimelig nedvurdering af Copernicus' indsats, og selv om Wittendorff hævder, at i 1500-årene *var der ingen god grund til at antage, at Jorden var i bevægelse, hverken omkring Solen eller om sin egen akse* (s. 42), så er Copernicus' storhed jo lige netop, at han intellektuelt formåede at se ud over den antikke tradition og

vælge den enkleste og mest logiske og mest »ukristelige« forklaring, at Jorden ikke var universets centrum. Men for Wittendorff gælder det ikke bare om at have ret. Copernicus manglede de gode mekaniske instrumenter, som Tyge Brahe udviklede og betjente sig af. Copernicus forstod ikke værdien af mange og pinlig nøjagtige observationer. Wittendorff fortæller en lille rørende historie om, at Tyge Brahe i 1584 sendte en medarbejder til Copernicus' observatorium i Frauenberg for der at måle stedets polhøjde. Med sig hjem til Hven havde medarbejderen en gave til Tyge Brahe, nemlig intet mindre end Copernicus' primitive *træ-sektant*, der med al ønskelig tydelighed forklarede, hvorfor Copernicus' egne resultater ikke var pålidelige (s. 185). Det forekommer som proportionsforvrængning, når Wittendorff afslutter sit opgør med den Copernicus, der tilsyneladende *helt tilfældigt gættede rigtigt*, med følgende salut: *Man kan med betydelig ret kalde Copernicus den sidste middelalderlige astronom og Tyge den første moderne* (s. 310).

Det foregående skal aldeles ikke opfattes som en nedvurdering af Tyge Brahes arbejde, blot en påpegnings af, at Wittendorffs kompromisløse Brahe-dyrkelse af og til får helt groteske konsekvenser for beskrivelsen af andre forskeres indsats i 1500-tallet. I sin stærke ensidighed virker Wittendorffs idealiserede beskrivelse af Tyge Brahe næsten som en helgenbiografi. Det er i al fald lige før.

Wittendorffs bog er i det hele taget rig på kategoriske synspunkter, ikke i den forstand, at den er en stærk polemisk bog, snarere tværtimod, men forfatteren lægger sjældent op til en diskussion af vigtige problemer i Tyge Brahes omtumlede karriere og liv, herunder en omtale af tidligere Tyge Brahe-forskernes synspunkter og meninger om dette eller hint. Med en enkelt undtagelse (Kristian P. Moesgaard fra Århus, der har skrevet den store og fremragende artikel om Tyge Brahe i det nyeste *Dansk Biografisk Leksikon*) citerer Wittendorff aldrig kolleger eller tidligere forskning og stiller aldrig sine egne meninger op mod andres. Vi får hos Wittendorff at vide, at sådan var det altså, sådan gik det altså for sig, og sådan var baggrunden for denne eller hin begivenhed i Tyge Brahes liv. Det skal indrømmes, at det gør bogen let læselig, og det giver først og fremmest en meget flydende og harmonisk og meget helstøbt fremstilling af den store astronoms liv. De konsekvent manglende litteraturhenvisninger skal selvfølgelig sikre, at bogen får en læsevenlig og populærvidenskabelig karakter, men anmelderen savner nu alligevel et noteapparat, som netop kunne henvise til andre fremstillinger og anden forskningsopfattelse af tingene og derved åbne døre for den lidt mere interesserede læser. En god litteraturliste kan ikke erstatte et ordentligt noteapparat, og

er det placeret diskret i bogens sidste del, så kan det næppe forstyrre den læser, som udelukkende ønsker at læse Wittendorffs gode tekst.

For blot at nævne et par af de mange steder, hvor det ville have været oplagt at diskutere forskellige opfattelser og mulige tolkninger af en vigtig begivenhed i Tyge Brahes liv: Hans fald og pludselige afrejse fra Danmark 1596-1597. I virkeligheden en ret fantastisk og overraskende vending i Tyge Brahes liv og karriere. Hvad skete der, og ikke mindst, hvorfor skete det? En forsker på det allerhøjeste europæiske niveau, fetret og respekteret ud over det sædvanlige i hele Europa, en forsker, der havde nydt udstrakte privilegier i sit fædreland, Danmark, i 20 år, som formodentlig var den bedst aflønnede og mest privilegerede videnskabsmand i det ganske Europa, som havde sin egen ø og sit eget, højt respekterede forskningscenter betalt af den danske konge. Hvorfor tabte han spillet på nogle få måneder? Hvem stod bag? Hvem støbte kuglerne til Tyge Brahes fald? Wittendorff er ikke i tvivl. Den virkelige skurk er den unge kong Christian 4.s nye kansler, Christian Friis til Borreby. Han var en rettroende, ortodoks lutheraner, og takket være ham og hans marionet-biskop Hans Resen blev der nu i Danmark lagt låg på den rummeligere og mere humanistiske Melanchton-inspirede trosopfattelse, som havde hersket i landet i hele Frederik 2.s regeringstid. Ja, i virkeligheden blev alle, der ikke ubetinget fulgte den ortodokse lutheranisme, nu udstødt og forfulgt på det alvorligste på liv og embede, og Tyge Brahes fald tilskrives således det nye teologiske og moralske snæversyn, der bredte sig i Danmark efter 1596. De langt mere humanistisk interesserede statsmænd Niels Kaas, Jørgen Rosenkrantz og selveste Frederik 2. måtte vige for Christian Friis og Christoffer Valkendorff og deres livsfornægtende og 'indre missionske' holdninger og strenge moralske principper om kirketugt, ægteskab, heksekunster og så videre. Tyge Brahe havde ikke været til alters i 18 år, så ud med ham! Han var gift med en almindelig, borgerlig kvinde (altså en ufri, løsagtig kvinde) og havde en række horebørn med hende, altså ud med ham! Han havde forbudt sin sognepræst på Hven at anvende eksorcismen i dåbsritualet, så ud med ham! Lyder det i grunden særlig sandsynligt, at den skærpede religiøse intolerance *alene* skulle være grunden til en sådan personlig forfølgelse af Danmarks berømteste videnskabsmand?

Det er selvfølgelig rigtigt nok, at den religiøse intolerance bredte sig som en steppebrand i Europa såvel i katolske som i protestantiske områder her omkring år 1600, men skyldtes dette ikke i højere grad de mange statspolitiske spændinger, som da også på kort tid førte til en europæisk 30-årig storkrig? Krigspsykose fører som bekendt ofte til paranoide fjendebilleder. Førnævnte Johannes Kepler havde også måttet erkende

de nye og for en sandhedssøgende videnskabsmand foruroligende konservative religiøse strømninger i Europa, da han i 1599 blev smidt ud fra sin lærestol ved Den lærde Skole i Graz i den habsburgske provins Steiermark. Så det var altså ikke et enestående dansk fænomen, og Christian Friis havde mange kolleger ude omkring i verden. I året 1600 blev Giordano Bruno brændt på bålet i Rom som kætter – der var blevet meget lavere til loftet i det europæiske hus fra 1590'erne! Man så fjender overalt, og rettroenhed, det ville i Danmark sige luthersk ortodoksi, blev våbnet mod den truende udvikling. Alligevel forekommer det i Tyge Brahes tilfælde helt åbenlyst, at hans eget vanskelige sind, hans temperament, hans meget betydelige økonomiske krav på kronen til forskningscentret på Hven, hans totale mangel på forståelse for andres synspunkter, hans totale foragt for de pligter, der var pålagt ham som lensmand, såvel over for bygningsvedligeholdelse som over for sine bønder, at alt dette har spillet en stor rolle i hans fald. Tyge Brahe var simpelthen gang efter gang gået over grænsen. Dette var med stort og enestående tålmod blevet accepteret af Frederik 2. og hans regering, men regeringsskiftet 1596 satte en stopper derfor. Lidt snæversynet kunne man mene, men i grunden ret så karakteristisk for magtskifter. Christian 4. var 19 år gammel og havde behov for at markere sig. Han udnævnte en stribe rigsråder efter sit eget hoved og en kansler, som han kunne styre. Wittendorff tillægger overhovedet ikke den unge Christian 4. nogen som helst andel i Tyge Brahes fald, men det er vel i grunden ikke så umulig en tanke endda?

Denne bog udmærker sig først og fremmest ved sin kolossale bredde og ved at være uhyre velskrevet. Den er et fremragende eksempel på, at lærde universitetsforskere som Wittendorff kan skrive bøger om komplicerede emner til en meget bred læserskare uden på noget tidspunkt at sætte fagligheden over styr og uden på noget tidspunkt at kede sine læsere. Gid denne genre måtte brede sig, og andre universitetshistorikere ville tage dette eksempel op. Vi mangler i den grad gode, lodige og populært skrevne historiebøger i dette land, så bare se at komme i gang!

Hans Bjørn

Jørgen Hegner Christiansen, Marianne Germann, Eva Sylvest og Else Trier: Historien om et teglværk. Hakkemose Teglværk 1847-1895. Byhistorisk Samling og Arkiv i Høje Taastrup Kommune 1995. 100 s., kr. 49,75.

I fællesskab er de fire forfattere nået ud i de fleste hjørner med deres beskrivelse af et tidligt in-

dustrielt foretagende og dets placering i lokalsamfundet. Et kapitel om grundlæggeren, Johannes Peter Langgaard indleder bogen. Dernæst præsenteres i »Høje Taastrup Kommune og Hakkemose Teglværk 1847 – ca. 1900« de geologiske og infrastrukturelle forudsætninger for teglværkets placering – mens beskrivelsen af teglværkets betydning for lokalsamfundet er mindre interessant. Det kan dog dårligt lægges forfatterne til last – al den stund, at konklusionen bliver, at teglværket ikke rigtig fik nogen varig virkning på Høje Taastrups industrielle og demografiske udvikling. De tekniske sider omkring teglbrænding, funktionen af den i al sin enkelhed geniale ringovn beskrives, og i forlængelse heraf berøres også arbejds- og boligforhold. Siden følger en præsentation af teglværkets produkter og af den senere kakkeloovnsfabriks. I et »efterskrift« fortæles historien om den økonomiske nedtur, bortsalget og tvangsauktionen.

I et af bogens bedste afsnit, »Produktions-, bolig- og arbejdsforhold på Hakkemose teglværk«, har forfatterne nydt godt af et par levende fortalte erindringer. Faktisk udgør citater fra erindringerne hovedparten af afsnittets tekst, og det forekommer at være en heldig disposition at lade dem komme til orde så råt og ubeskåret. Mindre vellykket er et andet meget kildenært afsnit, »Optøjer mod fremmedarbejderne på Hakkemose teglværk 1864«. Titlen giver løfte om en dramatisk fortælling, i indledningen omtales affæren sågar som et »oprør«, mens humlen er, at nogle bønder under krigen mod prøjserne i 1864 gik til teglværkets tyske forvalter for at få ham til at smide nogle tyske teglværksarbejdere på porten. Det kom der en retssag ud af. I bogen bliver det hurtigt retssagen, der beskrives, ikke affæren som sådan. Her, ved retssagen og kilden, er forfatterne naturligvis også på mere sikker grund; men en retlig procedure og det, at en bonde forandrer forklaring under sagen, siger ikke så forfærdelig meget om Hakkemose teglværk og lokalbefolkningens holdning til de tyske arbejdere. Som kilderne er behandlet (eller snarere: *ikke* behandlet) tjener fremstillingen udelukkende til at præsentere læserne for kuriositeten, at rigtige høje-taastrupere udtaler sig til historien. Lokalhistorien når ikke de store dybder, når den af bar benovelse må standse op allerede ved fundet af en primærkilde. Spændende problemstillinger med bredere perspektiv *kanne* være forfulgt. Hvad betød f.eks. de gentagne, sæsonbestemte invasioner af op imod 200 »fremmedarbejdere« for lokalsamfundet, spændte mødet altid fredeligt af, hvad siger politiprotokollerne om den sag?

Kuriositeterne tynger også noget på afsnittet om J.P. Langgaard, hvor blandt andet de gode borgerlige og kunstneriske kredse, som hovedpersonen færdedes i, bliver beskrevet, men afsnittet tilstræber ikke for alvor at karakterisere

J.P. Langgaard som person. Der er mange flimrende detaljer uden nogen tydelig rød tråd. Og gennemgangen af grundlæggerens liv og færden modsvares ikke af en behandling af teglværksarbejdernes sociale vilkår. Her kunne erindringerne have været et godt afsæt til en mere generel beskrivelse.

Set som en bog med særlig adresse til det lokalhistorisk interesserede publikum i Høje Taastrup er hovedindtrykket dog godt. Formålet er ikke dybtgående, videnskabelige analyser, og bortset fra de nævnte eksempler på letbenethed er formidlingen søber og solid. Det tjener til forfatterens ros, at bogen er så forholdsvis velforsynet med noter, litteraturhenvisninger og et person- og stikordsregister. »Historien om et teglværk« er endvidere, som det hedder, »rigt illustreret«. Men velstanden omfatter desværre ikke den tekniske kvalitet – mon ikke et forkælet publikum i dag er uvant med at opfatte billeder gennem små prikker?

Annette Østergaard Schultz

Karen Glente, Karin Kryger og Orla Pedersen, red.: Dydens løn. Soldenfeldts Stiftelse 1894-1994. Christian Ejlers' Forlag, 1994. 160 s., kr. 200.

Gid jeg kunde vise dig mit nuværende yndige Hjem. Det ligner en gammel Borg, især inde i Gaarden, hvor der er to store Træer og et Springvand i smukke Græsplæner. Således skrev den nyansatte forstanderinde Louise Fenger i 1895 til sin moster. Mange københavnere har sikkert ofte passeret denne store borg på Sortedams Dossering uden at vide præcis, hvad der gemmer sig bag murene. Det drejer sig om Den Soldenfeldtske Stiftelse, som i 1994 fyldte 100 år, og i den anledning blev der udgivet et festskrift, hvori syv forfattere med sikker hånd fortæller borgens historie.

Stiftelsen blev oprettet af Københavns Magistrat i henhold til brødrene Soldenfeldts testamente som bolig for værdige og trængende aldrende Lærerinder, Husjomfruer og andre Fruentimmer i lignende Stillinger, som have Ophold her i Staden og værdige trængende aldrende Tjenestepiger her i Staden. Ferdinand Vilhelm (1803-1881) og Joseph Carl (1806-1891) Soldenfeldt var sønner af boghandler Abraham Soldin og hustruen Rose Soldin. Forældrene tilhørte det mosaiske trossamfund, men brødrene samt deres to søstre blev i 1820 døbt og fik i den forbindelse navnet Soldenfeldt. Den ældste søn Ferdinand Vilhelm overtog i 1834 boghandel og forlag, som var beliggende på hjørnet af Fortunstræde og Admiralgade. Etatsråd Joseph Carl Soldenfeldt var uddannet jurist og virkede hele

sit arbejdsliv som embedsmand i Danske Kancelli og senere Justitsministeriet. Begge brødre forblev ugifte og boede livet igennem sammen med en ugift søster i barndomshjemmet, der lå på førstesalen over boghandelen. Brødrenes indtægter stammede fra salg af skolebøger og ikke mindst den eneret, forlaget havde på udgivelsen af skudsmålsbogen, som alle tjenestefolk skulle være udstyret med fra 1832. De to brødre bidrog gennem hele livet til hovedstadens filantropiske arbejde, hvorfor det var naturligt, at deres formue testamenteredes til velgørende formål.

Bogen behandler forskellige aspekter af stiftelsens historie. Ditlev Tamm placerer i et indledende kapitel stiftelsen i det samlede filantropiske billede. I en tid, hvor det endnu ikke var blevet en offentlig opgave at drage omsorg for syge og gamle, var den private filantropi udbredt og brødrene Soldenfeldt er et af mange eksempler herpå. Brødrene præsenteres af Hans Kryger Larsen, og Karin Kryger behandler det arkitektoniske aspekt af borgens eller paladsets historie. Arkitekten H.B. Storck havde nemlig hentet en væsentlig del af sin inspiration i den italienske renæssances paladsarkitektur. Stiftelsens festsal blev udsmykket af maleren Frans Schwartz, der havde ladet sig inspirere af Jesu lignelse om de ti jomfruer, de kloge og de dårlige jomfruer. Denne udsmykning tages under kyndig behandling i bogen af Orla Pedersen.

Tinne Vammen portrætterer stiftelsens første forstanderinde Louise Fenger, der holdt ud i 27 år på posten. Frk. Fenger var rundet af det grundtvigianske miljø og var kendt som en ledende kraft inden for forsvarssagen. Fhv. portorchef i Københavns kommunes legatkontor Kjeld Meyer tager sig af stiftelsens etablering samt dens videre skæbne op gennem vort århundrede med de nødvendige moderniseringer og tilpasninger. Endelig har Karen Glente kigget i protokollerne over stiftelsens beboerinder, som hun søger at tegne et billede af.

Det er et spændende og læseværdigt festskrift, som ikke blot informerer om festens genstand, men bestandigt trækker de nødvendige perspektiver til det omgivende samfund. Bogens enkle og smukke fremtræden skyldes tilrettelæggeren, Jens Lorentzen.

Birte Broch

Foreningsarkiver fra Ribe Amt I-II, ved Flemming Nielsen og Jytte Skaaning. Udg. Ribe Amts Lokalarkiver 1994. 2 bind., 1004 s., kr. 200.

I 1976 tog Dansk Historisk Fællesforening (nu Dansk Historisk Fællesråd) initiativ til at iværksætte indsamling af de folkelige bevægel-

sers arkiver. Arbejdet skulle udføres af lokalarkiverne og forestås af amtskredsene. Som et resultat heraf har der siden 1978 landet over været iværksat amtslige kampagner til indsamling og registrering af de lokale foreningers arkiver. I de fleste tilfælde er arbejdet blevet udført med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd, der har bevilget lønmidler til projektmedarbejdere i kortere eller længere perioder. Arbejdet har resulteret i en lang række foreningsarkivregistraturer, hvoraf den foreliggende er den sidst tilkomne. Med udgivelsen af registraturen fra Ribe Amt er der nu kun få sorte pletter tilbage på landkortet. I Sønderjyllands amt har der været gennemført en indsamlingskampagne, og en registratur må vel forventes at se dagens lys inden for en overskuelig fremtid; derimod mangler der endnu at blive gennemført indsamlingskampagner i Ringkøbing amt og på Bornholm.

Gennem de nu 16 år, dette arbejde har stået på, er der naturligvis sket en udvikling både i konceptet for arbejdet og i dets synlige resultater: foreningsregistraturerne. Som nævnt var udgangspunktet, at man gennem disse indsamlings- og registreringskampagner ønskede at gøre en særlig indsats for at indsamle og bevare de folkelige bevægelses arkiver. Hvad folkelige bevægelser er for størrelser, har man skændtes om i mange år uden at være nået til nogen synderlig klarhed. I praksis har indsamlings- og registreringskampagnerne på god, dansk pragmatisk vis hoppet let hen over problemerne og koncentreret sig om at indsamle foreningsarkiver i bred forstand. Man kan naturligvis også sagtens blive uenige om, hvad der kan betragtes som foreninger. I de forløbne år er der dog i praksis opnået en vis konsensus om, hvad kampagnerne og dermed også registraturerne har medtaget, og hvad man har valgt at udelade. Udgangspunktet – de folkelige bevægelser – har sat sit præg på arbejdet, sådan at forstå, at en række organisations- og institutionsdannelser, der ikke i streng forstand kan siges at være foreninger, er blevet taget med. Det gælder f.eks. de lokale indre missionske samfund, der som regel ikke har egentlige medlemmer eller medlemsvalgte bestyrelser, det gælder også friskolerne og højskolerne, der ofte startede som privatejede institutioner, og der kunne nævnes flere eksempler endnu. Resultatet er blevet, at foreningsregistraturerne i et vist omfang afspejler det lokale, folkelige liv, der fra slutningen af 1800-tallet bl.a. gav sig udtryk i en bred vifte af institutions- og foreningsdannelser. Og det er måske nok så vigtigt som en streng, logisk konsekvens i udvalg og opbygning. Vigtigst er det, at registraturerne fra de forskellige amter på dette punkt er så nogenlunde sammenlignelige.

Dermed slipper lighederne imidlertid også op. I udstyr, layout, for slet ikke at tale om omfang,

beskriver de udgivne registraturer et indtil nu stadigt stigende ambitionsniveau. Høje ambitioner kan være en god ting, men når det – som det er tilfældet med foreningsregistraturen for Ribe amt – betyder, at registraturen først ser dagens lys næsten ti år efter afslutningen af indsamlingskampagnen, så kunne man fristes til at mene, at ambitionsniveauet er blevet skruet vel højt i vejret.

Foreningsarkiver fra Ribe Amt er et omfattende værk på godt 1.000 sider fordelt på 2 bind. Bind I indledes med en udmærket redegørelse for projektet og for registraturrens opbygning med illustrative eksempler, arkivadresser og en oversigt over den benyttede systematik. Den egentlige registratur er opdelt i en topografisk ordnet registratur, hvor det enkelte arkiv er meget detaljeret anført, og en systematisk ordnet del, der kun angiver summariske oplysninger om det enkelte arkiv med henvisning til den udførlige omtale i den topografiske del. Endelig kommer hertil i bind II et sogneregister, der angiver hvilken primærkommune, det enkelte sogn hører under, et navneregister, der henviser til den topografiske del, og et stikordsregister til den systematiske opstilling.

Den topografiske del indeholder således den udførlige registrering af de enkelte foreningsarkiver, og her går der meget grundigt til værks. Der angives oplysninger om oprettelses- og evt. nedlæggelsesår, sammenslutninger m.v., også formålet anføres undertiden, endda meget udførligt, og det gælder også selve oversigten over det enkelte foreningsarkivs indhold, som er en fuldstændig indentering ned på læg-niveau, hvilket ikke sjældent vil sige, at arkivet er registreret ned på dokumentniveau. Kun med de meget store arkiver angives indholdet på pakke-niveau.

Den meget grundige registrering af det enkelte arkiv er noget nyt i forhold til de tidligste foreningsarkivregistraturer, hvor der for det enkelte arkiv alene blev anført, hvilke typer af materiale arkivet indeholdt (f.eks. forhandlingsprotokoller, regnskaber, vedtægter, korrespondance og andet) og yderårene for arkivet som helhed. Disse meget summariske oplysninger om det enkelte arkivfond viste sig hurtigt at være utilstrækkelige, når registraturerne skulle benyttes i en forskningsmæssig sammenhæng. Af egen erfaring ved jeg, hvor frustrerende det kunne være, når jeg troede at have fundet en række gode foreningsarkiver via registraturerne og så drog på rundtur i landet for blot at blive præsenteret for f.eks. et foreningsarkiv, hvor der var anført, at der var bevaret forhandlingsprotokoller, medlemslister og regnskaber dækkende en periode fra 1880 til 1940, men som alene bestod i en medlemsliste fra 1880, et regnskab fra 1940 og en forhandlingsprotokol, der kun dækkede årene 1901-1904.

På denne baggrund er den meget grundige tilgangsvinkel i registraturen fra Ribe amt prisværdig. Man kan dog nok synes, at grundigheden ind imellem tager overhånd. Faktisk kan angivelsen af de mange enkelt dokumenter i separate læg mindske overblikket over arkivet. Et læg er jo ikke i sig selv en omfangsangivelse. Det kunne i alt fald have været nyttigt at få angivet det samlede omfang i bind og pakker. De mange, meget detaljerede oplysninger er heller ikke altid en garanti for et bedre informationsniveau. Det er således begrænset oplysende at få at vide, at der i Andst Husmandsforening ud over to forhandlingsprotokoller og en medlemsprotokol også er et læg indeholdende en 'sag', et læg med et cirkulære og et læg med avisudklip. Hvis den megen grundighed har været en medvirkende faktor til den sene udgivelse af registraturen, er vi nok mange, der ville have foretrukket en lidt mere summarisk registratur, der så til gengæld var helt à jour. For der er næppe nogen tvivl om, at der i dag ligger endnu flere foreningsarkiver hos de lokalhistoriske arkiver i Ribe amt, end denne registratur lader formode.

Alt dette skal dog ikke skygge for det faktum, at alle, der arbejder med foreningshistorie, her har fået et særdeles nyttigt hjælpemiddel. Man må ikke glemme, at foreningsindsamlingskampagnerne har haft et dobbelt formål: Dels gennem indsamling at sikre dette kildemateriale, dels at gøre det tilgængeligt for forskningen gennem udgivelsen af registraturerne. *Foreningsarkiver fra Ribe Amt* giver et godt indtryk af, hvor rigt et materiale, der her er tale om, og så ved vi endda, at hvad der her er registreret, kun er en mindre del af det foreningsmateriale, der har eksisteret. Meget er endnu ikke afleveret, og meget er i tidens løb gået tabt.

Det omfattende foreningsarkivmateriale, der gennem de mange registraturer er blevet tilgængeliggjort, er endnu kun i ringe grad blevet udnyttet af den historiske forskning. Det kan undre, når man ved, hvor rigt et kildemateriale, der her er at finde ikke blot til lokalhistorien som sådan, men også til studier af den sociale, politiske og kulturelle udvikling i det 19. og 20. århundrede, som den gav sig udtryk i lokalsamfundene. Nu, hvor næsten hele landet er dækket af amtslige foreningsarkivregistraturer, skulle Sammenslutningen af Lokalararkiver måske overveje at udgive en samlet, systematisk oversigt over foreningsarkiver, det være sig på papir eller i elektronisk form. Måske kunne det være med til at skærpe interessen og gøre de enkelte amtsregistraturer mere synlige. Under alle omstændigheder skal der lyde et tillykke til Ribe amt for et smukt og nyttigt værk.

Inge Bundsgaard

Claus Bjarke Hansen, Peter Deibjerg Rasmussen: Hvor blev mejeriet af? Dansk Landbrugsmuseum 1995. 48 s.

De fleste danske landsbyer kan på afstand kendes på to ting: Kirketårnet og mejeriskorstenen. De gamle mejeribygninger ligger der endnu, selv om skorstenen undertiden er forsvundet, men mejeriproduktionen er forlængst ophørt. Nu står mejeribygningerne alene tilbage som et symbol på den tid, de har været med til at navngive – andelstid.

På foranledning af Skov- og Naturstyrelsen, der har ønsket en registrering af de gamle mejeribygningers bevaringstilstand, har stud.mag.-erne Claus Bjarke Hansen og Peter Deibjerg Rasmussen fra Institut for Historie, Københavns Universitet, inden for det sidste par år foretaget en minutøs gennemgang af alle landets mejerier. På baggrund heraf har de skrevet denne lille, fornøjelige og oplysende bog, der har karakter af en kortfattet oversigt over dansk mejerihistorie fra omkring 1850 til i dag.

På de få sider kommer forfatterne godt omkring deres emne. Som optakt til historien om andelsmejerierne beskriver de således også deres forløbere, fællesmejerierne, som fra 1860'erne og frem til 1880'erne var et ganske udbredt fænomen. Ifølge forfatteren blev der i denne periode etableret ca. 500 fællesmejerier. Fællesmejerierne kunne have form af interessentskaber, hvor man dels behandlede interessenternes mælk, dels opkøbte mælk fra omegnen. Denne type skulle have været mest udbredt på Fyn, men anmelderen har dog også mødt typen i det jyske. Mere almindelige var fællesmejerier, hvor en gårdmand udvidede sine lokaler for derefter at opkøbe mælken fra naboerne og forarbejde den for egen regning. Endelig kunne der være tale om en mejerist, der opførte et mejeri, opkøbte mælken fra omegnen og behandlede den selv. Pointen er, at fællesdriften ikke var et nyt og ukendt fænomen, da andelsmejerierne kom til.

Der er ofte blevet sat lighedstegn mellem andelsbevægelsen, andelsideologien og den demokratiske udvikling. Det er derfor velgørende, at forfatterne klart gør opmærksom på, at det langt fra var i alle andelsmejerier, man fra starten stemte efter hoveder og ikke efter 'hoveder'. I ganske mange af de tidlige andelsmejerier havde andelshaverne faktisk stemmer efter det antal køer, man havde tegnet sig for.

Forfatterne kommer også ind på den rolle, mejeriet spillede i lokalsamfundet ud over at fungere som mejeri. Det var ofte her, man først fik telefon, og hvor landsbyens beboere tyede til, når der skulle telefoneres. Mange mejerier indrettede i årene efter århundredskiftet baderum, som ikke kun andelshaverne, men også landsbyens øvrige beboere kunne benytte mod en min-

dre betaling. Mejeriets placering kunne få betydning for bydannelsen, og endelig var mejeriet også en betydelig arbejdsplads i sognet.

Også udviklingen i mejeriarkitekturen bliver gennemgået, og bogen slutter af med at skitsere den udvikling, der efter 2. verdenskrig førte til omfattende rationaliseringer, sammenlægninger og omlægninger af mejeriproduktionen med det resultat, at de gamle mejeribygninger blev tømt for funktioner. Det vil dog sige, som forfatterne gør opmærksom på, tomme står mejeribygningerne ikke altid, men funktionerne er blevet ganske andre: Håndværksevirkomhed, diskotek, rådhus, brandstation, flygtningecenter, daginstitution og meget andet.

Dansk Landbrugsmuseum og forfatterne kan med rette være tilfredse med denne lille bog, som kan anbefales på det varmeste. Den giver langt mere, end titlen lover!

Inge Bundsgaard

Margit Baad Pedersen: Haslev fra landsby til stationsby. Haslev Museum 1993. 31 s.

I Haslev Museums faste udstilling fortælles der ved hjælp af genstande og billeder om stationsbyens udvikling gennem de første halvtreds år, dvs. i perioden fra jernbanen åbnede i 1870 til omkring 1920. Heftet her er ifølge forordet tænkt som et supplement til et besøg på museet, sådan at der her uddybes temaer fra udstillingen og belyses en række forhold, som ikke egner sig til udstillingsmediet. Heftet er dog også tænkt at kunne læses uafhængigt af udstillingen.

Og forordet overdriber ikke. *Haslev fra landsby til stationsby* er et smukt eksempel på, at man på få sider kan skrive lødig og inspirerende lokalhistorie, der har bud ikke blot til Haslevs borgere, men også til andre historisk interesserede. Heftet fremtræder med et smukt layout. Det er ikke blot velforsynet med fotografier og lokale avisreklamer fra perioden, men også med kort og grafer, der illustrerer Haslevs rivende udvikling, og ind imellem er sat tekstpalter med mere generelle oplysninger om 'stationsbyer', 'stationsbyernes omdømme' og med biografier af en række af de borgere, der spillede en

fremtrædende rolle i Haslevs udvikling. Endelig er heftet forsynet med såvel litteratur- som kildefortegnelse.

I 1860'erne lå Haslev afsides, set fra et trafikalt synspunkt. Bønderne havde langt til hovedvejene og til de nærmeste købstæder, Køge og Ringsted, hvor de normalt solgte deres produkter og købte deres fornødenheder. Da den sjællandske sydbane åbnedes i 1870, blev trafikforholdene med ét slag forbedret. Op til 1870 havde der været fremlagt adskillige planer for en jernbaneforbindelse mellem København og det sydlige udland gennem Sydsjælland og Lolland-Falster. At sydbanen fik så østlig en linieføring, som tilfældet blev, skyldtes ikke mindst grev Moltke på Bregentved, som også fik det afgørende ord i spørgsmålet om stationernes placering. Det var således ham, der var ansvarlig for placeringen af Haslev station 3/4 km nord for landsbyen Haslev.

Som Margit Baad Pedersen viser, var grev Moltkes betydning for Haslev langt fra slut hermed. Greven blev den første bygherre ved den nyanlagte station, hvor der – som så mange andre steder – først opførtes en købmandsforretning og en kro med rejsestald. Den nyopførte kro og købmandsforretning lejede greven ud til Carl J. Ulrich, der blev en af Haslevs helt store entreprenørskikkelser, og som i øvrigt ikke var uden forbindelse til greven. Ulrich var søn af skovrideren på Bregentved.

Herefter følger vi Haslevs udvikling fra den tøvende start i 1870'erne til 1890'erne, hvor byudviklingen for alvor tog fart. Mellem 1890 og 1901 voksede indbyggertallet med ikke mindre end godt 80 %, og i 1911 var byen med sine 3.668 indbyggere blevet landet største stationsby, større end mange købstæder.

Det er bogens styrke, at den klart illustrerer, hvordan et bysamfund voksede frem og efterhånden blev etableret, og hvilke problemer og konflikter en så ukontrollabel og uplanlagt byvækst kunne forårsage. Med til billedet hører naturligvis også historien om Indre Mission og dens mange skoler i Haslev.

Haslev fra landsby til stationsby kan anbefales alle, der interesserer sig for de nye byers fremvækst, og som et godt eksempel på et stykke smukt og indbydende lokalhistorie af overkommeligt omfang.

Inge Bundsgaard